

*Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2015. Вип. 19. С. 392–397.*

Сергій ПАЛІЄНКО

МЕТОДОЛОГІЧНІ СЕМІНАРИ НАУКОВИХ УСТАНОВ АН СРСР ТА УРСР ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Протягом шести років автор досліджує історію радянської теоретичної археології – галузі археологічної науки, об'єктом вивчення якої є методологія археологічного пізнання. Існують також й інші визначення як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, аналіз яких виходить за межі теми дослідження.

У СРСР теоретична археологія остаточно оформилася у 1970-ті рр. Це пов'язано із дискусією щодо об'єкту і предмету археології, яка тривала у радянській науці протягом 1972–1992 рр. [Палієнко, 2009]. У цей час сформувалися три великі дослідницькі центри: Ленінград, де теоретичні проблеми розроблялися методологічним семінаром Ленінградського відділення інституту археології АН СРСР (ЛОІА), а також у ЛДУ імені А. Жданова та Державному Ермітажі; Київ, де в Інституті археології (ІА) АН УРСР організовано перший в СРСР відділ теорії та методики археологічних досліджень, та працював теоретичний семінар; Москва, де в ІА АН СРСР діяв методологічний семінар, а згодом також сформовано відділ теорії та методики археології. Окрім згаданих центрів, окремі дослідники працювали й в інших містах.

У сучасній науковій літературі повністю відсутні розвідки щодо історії методологічних семінарів, які функціонували в наукових установах АН СРСР та УРСР у 1970–1980-х рр. Саме цій темі і присвячено статтю, у якій у загальних рисах будуть наведені основні відомості щодо них та окреслене коло проблем для подальшого вивчення.

Джерела з історії методологічних семінарів установ АН СРСР і УРСР можна поділити на три великі групи: архівні документи, опубліковані джерела та записи “усної історії”, тому розглянемо їх детальніше.

Зважаючи на те, що аналізу джерел з історії методсемінару ЛОІА АН СРСР автор присвятив окрему статтю [Палієнко, 2012], не будемо зупинятися на цьому аспекті детально. Однак варто зазначити, що джерельна база з історії методсемінару саме цієї установи є найбільш повною. Що стосується методсемінару ІА АН СРСР, то протоколи його засідань не збереглися, однак теми доповідей, зроблених на семінарі, містяться у щорічних звітах про роботу інституту, які зберігаються в Архіві РАН у Москві. Цінні відомості про роботу методсемінарів ІА АН СРСР з кінця 1950-х до середини 1970-х та ЛОІА АН СРСР у першій половині 1970-х років є у двох статтях [Гришин, Масленников, 1978; Долуханов, 1978], опублікованих у КСІА. Набагато гірше збереглися джерела щодо історії методсемінару ІА АН УРСР, адже ані протоколи засідань самого семінару, ані протоколи засідань відділу теорії і методики до нас не дійшли. Лише у двох коротких звітах про роботу цього відділу є невеликі згадки про теми, що обговорювалися на засіданнях методсемінару. А отже записи усної історії є цінним і практично єдиним джерелом з історії методологічних семінарів в ІА АН СРСР та ІА АН УРСР.

Загалом темою проекту зі збору усної історії є розвиток радянської теоретичної археології у 1970–1980-х рр. [Палієнко, 2012]. На вересень 2015 р. в особистому аудіоархіві автора міститься 44 записи інтерв'ю з археологами з Санкт-Петербурга, Києва, Кишинєва, Москви та деяких інших міст. З них 17 записів стосуються діяльності у галузі теоретичної археології трьох згаданих установ Ленінграду, 15 – діяльності відділу теорії та методики археології ІА АН УРСР, 10 – діяльності методологічних семінарів і відділу теорії та методики ІА АН СРСР, 1 – співробітництва між етнографами, що займаються вивченням первісності, та археологами в Москві, 1 – співробітництва радянських і чехословацьких археологів. Опитування здійснювалося методом структурованого та напівструктурованого інтерв'ю.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. з метою посилення ідеологічної роботи серед науковців починається активне відродження методологічних семінарів у наукових установах АН СРСР, хоча, передовсім, це стосувалося представників природничих наук. У 1952 р. Президія АН СРСР ухвалює постанову “Про роботу кафедри філософії Відділу аспірантури”, згідно з якою до основних завдань кафедри віднесено “надання допомоги інститутам АН СРСР у проведенні методологічних семінарів зі старшими науковими співробітниками і докторантами”, а також “проведення консультацій з марксистсько-ленінської філософії для наукових співробітників, докторантів і аспірантів Академії”, а саму організацію методологічних семінарів для старших наукових співробітників у 1952–1953 рр. було покладено на директорів інститутів [Боряз, 1978, с. 141–142].

У Типовому положенні про філософські (методологічні) семінари з питань природничих наук, затвердженому Президією АН СРСР у 1959 р., було сформульовано основні завдання семінарів: систематичне поглиблення марксистського світогляду наукових співробітників з метою підвищення рівня їх наукової діяльності та їх залучення до активної ідеологічної боротьби на фронті природознавства; розширення знань наукових співробітників в області діалектичного матеріалізму; обмін досвідом щодо використання марксистсько-ленінської методології у науковій діяльності; філософське узагальнення новітніх досягнень у цій області знань, і на цій основі подальший розвиток методології природничих наук; виступи у періодиці по цим проблемам з критикою ідеалістичних і ревізійністських поглядів [Боряз, 1978, с. 152–153]. Тобто основне призначення методологічних семінарів було майже суто ідеологічним.

У ІА АН СРСР методологічний семінар почав працювати з 1957 р. Дата початку роботи семінару в ЛОІА АН СРСР наразі не відома, хоча можна точно стверджувати, що наприкінці 1960-х рр. у Ленінградському відділенні семінар вже працював. Незважаючи на те, що даний захід мав виконувати ідеологічну роботу, в обох археологічних установах його відвідування було добровільним. Семінари відвідувала значна кількість співробітників, адже більшість тем були суто археологічними і тому викликали зацікавлення. Це підтвердили під час інтерв'ю більшість опитаних колишніх учасників методсемінарів з Москви і Санкт-Петербурга.

Ось як про це згадує Л.Б. Вишняцький, який брав участь у роботі семінару в ЛОІА у 1980-х рр.: “Дело в том, что на этот семинар никто, насколько я помню, тоже никого палками не загонял, вот. Доклады, темы поднимались интересные для многих, поэтому люди ходили охотно. Я помню, что довольно много людей приходило на многие доклады, потому что всегда, всё-таки, старались делать, что бы было интересно...” [Вишняцкий, 2012].

Як було зазначено вище, автору поки не відома точна дата початку роботи теоретичного семінару в ЛОІА АН СРСР, проте у 1969 р. було видано тези доповідей теоретичного семінару із зазначенням дати засідання – I–IV 1970, що пов'язано зі сторічним ювілеєм В. Леніна [Теоретические ..., 1969]. Архівні матеріали відображають роботу семінару протягом 1971–1987 та вкрай обмежено – 1988–1990 рр. Останнім роком його функціонування, вірогідно, є 1991, коли було видано збірник “Социогенез и культурогенез в историческом аспекте” [Социогенез ..., 1991].

У першій половині 1970-х рр. у роботі методологічного семінару ЛОІА брала участь значна кількість співробітників, про що свідчать як архівні матеріали, так і колишні його учасники. У цей час основна проблематика теоретичного семінару ЛОІА АН СРСР включала дві великі теми:

- 1) соціально-економічні закономірності і структура докапіталістичних формацій за даними археології;
- 2) критика сучасних буржуазних концепцій в археології.

Формами роботи семінару були обрані проведення симпозіумів з найбільш актуальних теоретичних проблем, а також тематичні доповіді з подальшим обговоренням [Долуханов, 1978, с. 100].

Відповідно до документів, у рамках методологічного семінару відбулися симпозіуми за наступними темами: у квітні 1971 р. “Реконструкція давніх суспільних відносин за даними

поховань і могильників”; у березні 1972 р. “Обмін і торгівля у давніх суспільствах”; у квітні 1973 р. “Реконструкція давніх суспільних відносин за археологічними матеріалами жителів і поселень”.

Протоколи інших симпозіумів методсемінару ЛОІА АН СРСР відшукати не вдалося, проте про них є згадки в інших джерелах. Так, про захід на тему “Предмет і об’єкт археології та питання методики археологічних досліджень”, що відбувся у квітні 1975 р., згадує П. Долуханов [Долуханов, 1978, с. 100], а тези доповідей його учасників були навіть видані [Предмет..., 1975]. У планах роботи методсемінарів різних наукових установ тогочасного Ленінграду зазначені симпозіуми, що проводилися спільно декількома науковими закладами, зокрема, у листопаді 1974 р. “Критика буржуазної методології історичних наук”; у 1975 р. “Соціальна сутність і структура середньовічних міст”. Також згадується і симпозіум методсемінару на тему “Діалектика взаємодії традицій та інновацій у розвитку древніх культур (за даним археології)”, проведення якого було заплановане безпосередньо ЛОІА АН СРСР на квітень 1978 р., однак, згідно з програмою, симпозіум за темою “Діалектика спадкоємності та інновацій у розвитку древніх культур” відбувся 19–21 травня 1982 р.

Що стосується проблематики власне методсемінару ЛОІА АН СРСР, то в архівних джерелах згадуються такі теми: у 1974/75 рр. “Методологічні проблеми археології”, а у 1975/76, 1977/78, 1980/81 і 1983 рр. “Соціально-економічні закономірності та структура древніх суспільств”.

Також нам відомі й теми доповідей, виголошених або запланованих до обговорення на засіданнях методсемінару з 1974 по 1987 та частково з 1988 по 1991 рр. У архіві ІМК РАН наявні 46 протоколів засідань, до яких додаються або повні тексти, або тези доповідей, зроблених на засіданнях. Згадуються 52 доповіді, 9 з яких – ідеологічні. І, якщо з 1977 по 1980 рр. 4 такі доповіді були підготовлені співробітниками ЛОІА Л. Хлобистіним, О. Рогачовим, В. Массоном та І. Шургая, то решта – з 1980 по 1986 рр. – запрошеними з інших установ спеціалістами, при цьому їхні тексти, а іноді й протоколи обговорення, в архіві відсутні, а від деяких таких виступів збереглися тільки афіші. Доповіді з археології можна поділити за проблематикою: загальнотеоретичні питання – 15; первісність – 9; Давня Русь – 6; історіографія та сучасний стан зарубіжної науки – 5; античність – 5; проблеми етнічної історії – 2; методи суміжних наук – 1 [Палиєнко, 2012, с. 170–171].

Спершу в автора виникли сумніви, а чи дійсно ідеологічні доповіді мали місце на методсемінарі, адже майже всі опитані учасники не могли їх пригадати, а отже, можливо, їх просто вписали до протоколів для звіту. Проте колишній секретар методсемінару ЛОІА АН СРСР В. Бочкар'єв під час інтерв'ю підтвердив, що ці доповіді дійсно виголошувалися на засіданнях¹.

На думку автора, відношення до питань ідеології, і до ідеологічних доповідей зокрема, у середовищі учасників методсемінару добре ілюструє один архівний документ. У протоколі № 1 засідання методсемінару ЛОІА АН СРСР від 12 листопада 1980 р. міститься наступний рукописний запис: “к. и. н. Н.И. Шульгина (музей В.И. Ленина) “Ленинская [вставлення наше – С.П.] Коммунистическая партия – ум, честь и совесть нашей эпохи?” [підкреслено автором]. Тексту самої доповіді немає. Далі записано, що питань до доповідачки не було, і нижче стоїть підпис – секретар Є. Векілов [РА ИИМК РАН, ф. 312, од. зб. 1223, арк. 1]. Проте з довідки про роботу методсемінару ЛОІА у 1979–1982 рр. можна дізнатися ініціали доповідачки та тему доповіді більш точно: Н.В. Шульгина “Ленинская Коммунистическая партия – долг, честь и совесть нашей эпохи” [РА ИИМК РАН, ф. 312, од. зб. 1262, арк. 5].

Методологічний семінар ІА АН СРСР функціонував з 1957 по 1990 рр. Значна інформація щодо його історії міститься в названій вище статті у КСІА [Гришин, Масленников, 1978]. Автори зазначили, що керівниками семінару були: у 1957–1962 рр. – С. Кисельов, а з 1963 р. до

¹ Нажаль запис цього інтерв'ю не зберігся з технічних причин.

моменту виходу статті – Б. Рибаків. З інших джерел відомо, що останній залишався номінальним керівником семінару і у 1980-ті рр.

Як уже було зазначено вище, протоколи засідань методсемінару ІА АН СРСР 1980-х рр. втрачені, про що повідомив під час інтерв'ю колишній секретар семінару Ю.Б. Цетлін [Цетлін, 2013]. Проте проблематика заходу в 1950–1970-ті рр. нам відома. Основними темами в цей час були:

- “Проблеми розкладу первіснообщинного ладу та утворення класового суспільства” (1957–1961);
- “Проблеми походження релігій та релігійних поглядів” (1962–1964);
- “Методика визначення ознак виникнення перших класових соціально-економічних формацій (рабовласницької та феодалної)” (1965–1967);
- “Роль географічного фактору в історії людського суспільства” (1967–1970);
- “Рід і плем'я (виникнення, сутність, соціальна структура)” і “Союзи племен (формування, соціальна структура)” (1971–1974);
- “Методологічні основи археологічного вивчення нерівномірностей процесу історичного розвитку” (1974–1976);
- “Міграції й завойовницькі походи та їх історична роль” (1976 – кінець 1970-х рр.) [Гришин, Масленников, 1978, с. 92–98].

Що стосується загальної проблематики методсемінару в наступний період – у 1980-ті рр., то її частково вдалося відтворити завдяки архівним джерелам. У середині 1980-х рр. – “Від докласових суспільств до ранньокласових” і у другій половині 1980-х рр. “Соціальна диференціація. Пошук археологічних критеріїв”. Проте із визначенням тем доповідей, що були виголошені на засіданні методсемінару, ІА АН СРСР у цей період є певні проблеми. Справа у тім, що крім загальноінститутського методсемінару в той час мали місце методсемінари у кожному окремому відділі. І наявні переліки тем доповідей загальноінститутського методсемінару у щорічних звітах про роботу ІА АН СРСР частково збігаються із переліком доповідей, що зазначені як прочитані на методсемінарах окремих відділів. Вирішення цієї проблеми – справа подальших досліджень.

З усіх трьох методсемінарів найменше відомостей виявлено про методсемінар ІА АН УРСР. Повноцінні архівні документи про його роботу не збереглися, а із тих матеріалів, які наявні, можливо отримати лише уривчасті відомості.

Під час розбору архіву ІА НАН України автором було знайдено чернетку із заголовком: “Список пропагандистов и их заместителей проблемных методологических семинаров научных работников и преподавателей вузов района по состоянию на начало 1974–1975 учебного года”, у якому згадуються проблеми, які вивчав семінар: “Діалектична єдність природи та суспільства”, “XXIV з'їзд КПРС про актуальні проблеми боротьби з буржуазним ревізіонізмом і реформістською ідеологією”.

Також у архівних документах є відомості, що у 1980 р. семінар мав назву “Методологічні принципи розв'язання етнічних проблем в археології”, а його керівником був В. Генінг, у 1985 р. “Проблемна ситуація в науці”, де основну увагу було приділено з'ясуванню поняття “проблемна ситуація” та методологічним аспектам постановки проблеми.

Певну інформацію про роботу методсемінару також дає “усна історія”. Про нього згадує колишній співробітник відділу теорії і методики археологічних досліджень М. Ричков: “Вначале семинар был как ликбез, нам читывали литературу, мы разбирали новые понятия, новые термины. Это делал сам Владимир Федорович [Генинг]” [Рычков, 2011].

О. Корвін-Піотровський розповідає про методсемінар, говорячи про роботу свого вчителя з молодими співробітниками інституту: “Владимир Федорович организовывал теоретические семинары. Я в них участвовал. Мы читали книги, мы их обсуждали. Владимир Федорович назначал какую-то тему и распределял между участниками, кому что читать. Мы делали доклады и обменивались мнениями. Он и сам делал доклады.

<...> Это – теоретические семинары, которые он делал для себя и всех желающих. Всех желающих можно разделить на две группы: одна группа – все желающие из его отдела, которые добровольно-принудительно принимали участие. Но это нормально, это – работа отдела. И другая группа – примкнувшие из других отделов, которым было интересно в этом участвовать...” [Корвин-Пиотровский, 2011].

Отже, методологічні семінари наукових установ АН СРСР та АН УРСР спершу планувалися як ідеологічні заходи, проте зусиллями наукової громадськості вони перетворилися на осередки розвитку теоретичної археології в СРСР. Зокрема це стосується методологічного семінару ЛОІА АН СРСР, де точилися чи не найбільші теоретичні дискусії за участі великої кількості науковців, тоді як спеціальний науковий підрозділ із розробки теоретичних проблем в установі був відсутній.

З іншого боку, наявні матеріали дають змогу стверджувати, що у Києві теоретичний семінар Інституту археології ще в першій половині 1970-х рр. залишався суто ідеологічним заходом. А вже звітування про результати його роботи йшло не до АН УРСР, а по партійній лінії. Через це про нього у архівних джерелах збереглося дуже мало інформації на відміну від Москви та Ленінграду, де відомості про методсемінари вносилися до звітів про роботу установ. Можна припустити, що обговорення проблем теоретичної археології на методсемінарі в Києві почалося завдяки В.Ф. Генінгу, який також використовував цей захід для підготовки молодих спеціалістів.

Основними проблемами, що розглядалися на методологічних семінарах наукових установ АН СРСР і УРСР були розробка понятійно-категорійного апарату теоретичної археології та практична реалізація принципів історизації археологічної науки, тобто – спроба розв’язання історичних проблем засобами археології.

Водночас із цим можна окреслити коло проблем, які потребують подальшого дослідження. Зокрема, це збір додаткових відомостей про роботу методсемінару в ІА АН УРСР; уточнення тематики доповідей методсемінару ЛОІА АН СРСР на початку та наприкінці його функціонування; відокремлення відомостей про роботу загальноінститутського семінару ІА АН СРСР від інформації про теоретичні семінари окремих відділів цієї установ, що стане напрямком подальшої роботи автора.

ЛІТЕРАТУРА

НА ИИМК РАН

Ф. 312. – Оп. 1. – 1981. – Од. зб. 1223 (Протоколи № 1–6 засідань методсемінару ЛОІА). – 22 арк.

Ф. 312. – Оп. 1. – 1982. – Од. зб. 1262 (Справка о работе методсемінару ЛОІА на 1979–1982). – 6 арк.

Особистий аудіоархів автора

Вишняцкий Л.Б. Интервью от 28.02.12.

Корвин-Пиотровский А.Г. Интервью от 20.10.2011.

Рычков Н.А. Интервью от 10.10.2011.

Цетлин Ю.Б. Интервью от 14.11.13.

Боряз В.Н.

1978 Методологические семинары: предпосылки, факторы и этапы развития. – Л. – 208 с.

Гришин Ю.С., Масленников А.А.

1978 Методологический семинар Института археологии АН СССР в 1957–1978 гг. // КСИА. – № 152. – С. 92–99.

Долуханов П.М.

1978 О работе теоретического семинара Ленинградского отделения Института археологии // КСИА. – № 152. – С. 100–105.

Палієнко С.В.

- 2012 Источники по истории методсеминара ЛОИА АН СССР // Евразийский археолого-историографический сборник. – СПб.–Красноярск. – С. 169–175.

Палієнко С.В.

- 2009 Дискусія щодо статусу археології в радянській науці (друга половина 80-х – початок 90-х рр.) // Часопис української історії. – Вип. 11. – С. 90–95.
- 2012 Усна історія як джерело до вивчення радянської теоретичної археології // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – № 111. – С. 44–46.

Предмет...

- 1975 Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований. – Л. – 60 с.

Социогенез...

- 1991 Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. Материалы методологического семинара ИИМК АН СССР. – СПб. – 54 с.

Теоретические

- 1969 Теоретические основы советской археологии. – Л. – 34 с.

Sergiy PALIENKO

METHODOLOGICAL WORKSHOPS IN SCIENTIFIC ESTABLISHMENTS OF THE
AS USSR AND THE AS Ukrainian SSR AS AN INSTRUMENT OF THE SOVIET THEORETICAL
ARCHAEOLOGY DEVELOPMENT

The article deals with the history of methodological workshops in the Institute of archaeology AS USSR, the Leningrad Branch of the Institute of archaeology of AS USSR, the Institute of archaeology of AS Ukrainian SSR. They were leading centers in the USSR where theoretical archaeology was developed during the 1970–1980s.